

Aybəniz Rəhimova³

OĞUZLARIN DİNİ-QƏHRƏMANLIQ DASTANI "SALTUKNAMƏ"

"Kitabi-Dədə Qorqud", "Dastani-Battal Qazi", "Xavərnamə", "Danışmənd Qazi", "Əbu Müslimnamə", "Müseybnamə", "Həməzənamə", "Həzrət Əli dastanı" kimi oğuz xalqlarının-Türkiyə və Azərbaycan türklərinin dini-qəhrəmanlıq mövzulu orta qəhrəmanlıq dastan abidələrindən biri də "Saltuknamə"dir. XIII yüzillikdə Anadoluda, Rumelidə, başqa ölkələrdə savaşlar apararaq islamı yayan alp ərən Sarı Saltuk haqqında vaxtı ilə xalq arasında əfsanələr yayılmış, mənqibələr yazılmışdır. XV əsrdə Osmanlı imperatoru Sultan Məhəmməd Fatehin oğlu Cem Sultanın əmri ilə Əbülxeyr Rumi adlı müəllif bölgələrdən Sarı Saltuk haqqında rəvayət və mənqibələri toplayaraq üç cilddən ibarət "Saltuknamə" adlı iri həcmli dastanı qələmə almışdır. Əsərdə əsl adı Şərif Xızır olan qəhrəmanın dünyaya gəlməsi uşaqlığı, böyüməsi, qəhrəmanlıqları, kəramətləri, nəhayət, şəhid olması təsvir olunur. Qeyd etmək istərdik ki, "Saltuknamə" adları çəkilən dini-qəhrəmanlıq dastanları içində zaman və hadisələr etibarlı ilə bir silsilənin tərkib hissəsi kimi diqqətə cəlb edir. "Danışmənd Qazi" dastanını araşdıran V.S.Qarbutova göstərir ki, bu əsərlər Kiçik Asiya, Suriya və Balkanlarda islam dini yayıldıqca bir-birinin ardınca meydana çıxmışdır və onların əsasında tarixi faktlar durmaqdadır. Tədqiqatçı yazır: "Delhəmm" də (ərəb dastanında-A.R.) VII-IX əsrlərin, "Dastani-Seyid Battal Qazi" də IX-X əsrlərin, "Danışmənd Qazi" dastanında XI əsrin, "Saltuknamə" də XIII-XIV əsrlərin hadisələri təsvir edilməkdədir. Lakin bunlardan hər birində daha əvvəl və daha sonrakı dövrlərdə baş vermiş hadisələrə də toxunulur. Məsələn, "Delhəmm" də, "Dastani-Seyid Battal Qazi" də, həmçinin "Danışmənd Qazi" dastanında qəhrəmanlardan heç biri həmin olaylarda iştirak etməsələr də xaç yürüşləri zamanı baş verən bəzi hadisələr əksini tapmışdır" (1, s.90-91). Araşdırıcıların bildirdiyinə görə, dastanda baş verən bəzi hadisələr Seyid Loğman "Oğuznamə"si ilə əsləşir: "Seyid Loğman "Oğuznamə"sinə görə Saltuk Dədə h.662-ci (m.1263-1264) ildə Dobrucadakı (müasir Rumıniyanın ərazisi-A.R.) Baba Dağı ətrafında on-on iki min türkməni idarə etmişdir (2, s.420).

"Saltuknamə"nin məlum olan altı nüsxəsi arasında Topqapı sarayı muzeyində, Ankara Milli Kitabxanasında qorunan və tədqiqatçı Necati Demirin şəxsi kitabxanasında saxlanan əlyazmalar daha böyük önəm daşıyır. Prof.dr. Necati Demir bu nüsxələr əsasında abidənin tam mətnini tərtib edə bilmiş, onu müasir türk dilinə uyğunlaşdıraraq nəşr etdirmişdir. Araşdırıcı Topqapı nüsxəsini əsas götürmüş, burada çatışmayan hissələri Ankara Milli Kitabxanasındakı və özünün şəxsi arxivində olan əlyazmanın köməyi ilə tamamlamış, bütöv bir mətn tərtib etmişdir (3, s.13).

Əbülxeyr Ruminin Cem Sultandan əsəri tərtib etmək barədə tapşırığını 1473 cü ildə aldığı və bu iş üzərində 7 il çalışdığını nəzərə alaraq "Saltuknamə"nin qələmə alınmasının 1480-ildə başa çatdığını söyləmək olar (4, s.67).

"Saltuknamə"yə görə əsl adı Şərif Xızır olan Sarı Saltuk Məhəmməd Peyğəmbər, Həzrət Əlinin nəslindəndir. Babalarından biri Battal Qazidir. O, dastanda Seyid, Şərif, Şərif Xızır, Sərvər, Saltuk, Sarı Saltuk adları ilə xatırlanır. Əsərin əvvəlində qəhrəmanın babası Seyid Hüseyin və atası Həsənin din uğrunda apardığı savaşlardan-qəzalardan danışılır. Atası Seyid Həsən düşmənləri tərəfindən zəhərlənərək şəhid edildikdən sonra Əbdüləziz adlı bir şəxs onun təhsili ilə məşğul olur. Bir müddət sonra qəhrəmanın anası da vəfat edir, o tək-tənha qalır. Sərvil adlı lələsi onun əlindən tutub Əmir Əlinin yanına gətirir. Əmir Əli Şərifini həmin zaman Azərbaycanda olan Sultan Süleyman Səbuktəkininin yanına göndərir. Sultan ilə birlikdə ova gedən Şərif orada bütün hünərlərini nümayiş etdirir. Buna heyran qalan Sultan on dörd yaşlı gəncə gündə qırx dirhəm şahı verilməsini əmr edir. Əsərin əvvəlində, birinci cildə Şərif Xızır əfsanəvi silahlar əldə edir, Hərcənəvan təkuru Tirbanosu öldürür, Alyonla döyüşdə qələbə çalaraq Saltuk adını alır, Kəbəyə, Qaf dağına, Kəfə və Krım diyarına, Misirə, Həbəşistana, Hindistana səfərlər edir, düşmənləri ilə döyüşür.

Tarixi və əfsanəvi hadisələrin bir-birini əvəz etdiyi dastanın süjetində yuxugörmələr mühüm rol oynayır. Bir gün Məhəmməd Peyğəmbər Saltukun babalarından biri olan Battal Qazinin yuxusuna girib ona deyir: "Oğlum! Sənin nəslindən bir şəxs gələcək. İsmi Xızır olacaq. Yəni, Sarı Saltuk olacaq. Anadoluya gəlib neçə kilsələri xarab edəcək. Anadolu onun səbəbiylə islam ilə dolacaq. Onunla ümmətim qüvvətli olacaq və çox kafirləri bilək gücüylə müsəlman edəcək. Sən isə çox qısa bir zamanda mənə ulaşacaqsan. Şəhid olub şəhadət şərbətini içəcəksən" (5, s.21).

Qazavata getmək istəyən Sarı Saltuk bir gecə yatıb yuxusunda Battal Qazini görür. Battal Qazi Sarı Saltuka belə deyir: "Ciyərimin parçası! Qalx, səfərə çıx. Sənin qarşında kimsə dura bilməz, get, filan mağaraya, mənim mindiyim Aşkari orada tapacaqsan, savaş alətlərim və əlbisələrim də oradadır. Kəyyusun süngüsünü və digər silahları da götür. Guştəsbın qalxanı və Həməzinin bütün silahları oradadır" (5, s.26).

Sonrada Şərifə Aşkarın yerinə Həzrət Əlinin Zülcinah atı və silahları verilir.

Qeyd edək ki, əsərin bəzi yerlərində Sarı Saltukun ikinci plana keçdiyini və ya heç iştirak etmədiyini görürük. Ş.H.Akalının göstərdiyinə görə, bu hissələr islam tarixindən, ərəb, hind, həbəş, İran tarixindən və ya əfsanəvi varlıqlardan bəhs edən mənqibələrdən götürülmüşdür, onların da əsas mövzu ilə əlaqəsi var, onlar da əsas sujet xəttinə aydınlıq gətirməkdədir (4, s.68). Əsərin birinci cildinə aşağıdakı mənqibələr daxil edilib: "Sarı Saltukun qəzalari", "Sarı Saltukun Rumeliyə keçməsi", "Sarı Saltukun Kəbəyə səfəri", "Şərifin Hərcivani (Amasyanı) fəth edib xaraca bağlaması, Sarı Saltukun İstanbul və Balkanlara səfəri, "Seyid Şərifin Qaf dağına getməsi", "Şərifin köçüb Kəfə diyarına getməsi", "Sarı Saltukun Həbəş məmləkətinə getməsi", "Sarı Saltukun Misir səfəri və Nil nəhrinin qaynağını tapmağa getməsi", "Sarı Saltukun Nil nəhrinin qaynağını tapması", "Sarı Saltukun həbəş diyarını fəth etməsi", "Şərif Saltukun Həbəşistana təkrar səfər etməsi", "Şərif Saltukun Hindistana səfər etməsi", "Saltukun Qəqnusa getməsi". Ş.H.Akalının göstərdiyi kimi,

³ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun Türkdilli əlyazmalarının tədqiqi şöbəsinin aparıcı elmi işçisi

buradakı bir sıra mənqibələr Sarı Saltukun Misirə və Ərəbistana etdiyi səfərlər zamanı onun yerli tarixçilərdən, alimlərdən eşitdiyi əhvalatlardır. Birinci cildin “Saltuk Qazinin Rumeliyə getməsi” adlı mənqibəsində Sarı Saltuk böyük ərazilərdən keçir, əvvəlcə Ruma gedir, qəhrəmanlığı ilə bərabər hiyləgərliyindən də istifadə edərək çoxlu kafiri məğlub edir, öldürür. O, dostluq etdiyi Mənucohr adlı cinin öyrətdiyi duanı oxuyaraq göylərə uçar, kafirlər bunu görüb mat-məəttəl qalır. Qeyd edək ki, əsər boyu müxtəlif cin, cadu div və qeyri-adi varlıqlarla mübarizə aparan qəhrəman Mənucohr adlı cinin yardımcılardan istifadə edir. Keyvan adlı div Meymuni-Təyyar adlı cin, Qamus adlı pəri də Sarı Saltuka mübarizəsində kömək edirlər. Şərif Sivasda olduğu zaman yatarkən düşmənlərin göndərdiyi fədai ona üç dəfə xəncər vurur. Şərif ayağa qalxıb bir daşla kafirin beynini dağıdır. Şəhər əhli dörd ay ərzində onu müalicə edib sağaldırlar. Şərif Rumelindən dönərək Qəzvinə, ordan Şirvana, sonra Dəmirqapıya, oradan Əjdaha elinə, Tatar elinə Noqay elinə, Dəştəxan elinə, Çinə qədər gedir.

“Sarı Saltukun İstanbul və Balkanlara səfəri” mənqibəsində Şərifin qəhrəmanlıqlarının, misilsiz sücaətlərinin şahidi oluruq. Qeyd edək ki, Koroğlu kimi Sarı Saltuk da düşməni məğlub etmək üçün ildirəm kimi səslənən nərəsindən istifadə edir. Sarı Saltuku Koroğluya, bir sıra digər dastan qəhrəmanlarına bənzədən onun çevikliyi, yeri gəldikdə hiyləgərliyidir. Bundan başqa, Sarı Saltuk dediklərini məntiqlə əsaslandırmaq, ətrafdakıları inandırmaq qabiliyyətinə malikdir. Sarı Saltuk keşişlərdən soruşur ki, İncilə görə, Arakin adlı ulu bir peyğəmbərgələcək, hamıdan ulu, nur sahibi olacaq. Nə üçün kitabın həmin yeri gələndə oxumursunuz? Keşişlər cavab verirlər: O, Məhəmməddir, bizə deyil, türklərə peyğəmbər gəlmişdir. Sarı Saltuk İncilə istinad edərək kafirlərin müsəlmanlara, türklərə itaət etməli olduqlarını sübut edir. Bundan sonra hücum edərək onları məğlub edir. (5, s.69).

Dastanın ikinci cildi aşağıdakı mənqibələrdən ibarətdir: “Şərifin Türkünistan vilayətlərinə getməsi”, “Şərifin Rum elinə keçməsi”, “Anadolu övliyalarının öncüləri”, “Şərifin Sultan Əlaəddinin yanına getməsi”, “Firəngistanın fəhi və Sədd hekayəsi”, “Babil hekayəsi”, “Saltukun Rəd Cadunu yaxalaması”, “Mis gəmi və dənizdəki sehər”, “Atabəyin Kuhistan diyarına gəlməsi”. İkinci cildə oğuz türklərinin orta q abidəsi olan “Saltuknamə”nin bütün türk dünyasını əhatə etdiyinə bir daha şahidi oluruq. Cildin birinci mənqibəsində qəhrəman Türkünistan ellərinə yola düşür, oradakı kafirlərlə döyüşür, islamı yayır. Şərif kaşqarların, qıpçaqların, uyqurların yaşadığı məkanlara, Xavərana gəlib çıxır. Burada digər dini-qəhrəmanlıq dastanımız “Xavərnamə” ilə səsleşmələrin olduğunu görürük.

Dastanın üçüncü cildinə aşağıdakı mənqibələr daxildir: “Saltuk Qazinin Məşriq diyarına səfəri”, “Saltuk Qazinin Məğribə gedib Cinnistan qalasını alması”, “Saltuk Qazinin Bərr-i-Ərəb Badiyə səfəri”, “Ədirnə cəngi və İşanın həzimet”, “Sultan Əlaəddin Küffar tərəfindən əsir edilməsi”, “Saltuk Qazinin Umlak sarayını xarab etməsi və yandırması ilə Zərdanuşu öldürməsi”, “Saltuk Qazinin Rəhib Bihrus ləinin üzərinə səfəri”, “Saltuk Qazinin Nirqab dağındakı əjdahanı öldürməsi”, “Əsfar küffarıyla Saltuk Qazinin böyük qəzası”, “Saltuk Qazinin Aquşu həlak etməsi”, “Duxtərin Mehriban adlı qızı götürüb qaçması”, “Digər qəza”, “Saltuk Qazinin Əsfar ilə cəngi”, “Saltuk Qazinin Monastr məlikini əsir etməsi və öldürməsi”, “Saltuk Qazinin son qəzası və vəfatı”, “Böyük qəza, İlyasın küffarı həzimetə uğratması və şəhid olması”, “Ayas bəyin Əflak məliki ilə cəng etməsi”, “Tatar xanın qissəsi”, “Umur bəyin Rumeliyə keçməsi ilə Osman qazi və övladının Rumeliyə keçməsi”.

Bu cildə daxil edilmiş mənqibələrdə də real tarixi hadisələrlə; mifik, əfsanəvi süjetlərin bir-birinə qarışdığını görürük. Buradakı son dörd mənqibədə Sarı Saltuk şəhid olduqdan sonra baş verən hadisələrdən, başqa qazilərin qəhrəmanlıqlarından bəhs olunur. Ancaq həmin mənqibələrdə də Sarı Saltuk bir vəli kimi kəramətləriylə iştirak edir, islam qazilərinin yuxularına girərək onlara yol göstərir.

Ş.H.Akalin əsərdəki mənqibələri mövzusunə görə üç qrupa bölür. Birinci qrupa real tarixi hadisələrdən bəhs edən hissələr aiddir. Türklərin Anadolu və Rumelini fəth etməsindən, təkurlarla savaşılarından, bəyliklər dövrünün hadisələrindən, Osmanlı dövlətinin qurulmasından bəhs edən mənqibələr tarixi hadisələrlə səsleşirlər. Əsasən Sarı Saltukun ön planda olduğu bu mənqibələrdə Osman Qazi, Umur bəy, Sultan Əlaəddin, Qiyasəddin Keyxosrov, Çingiz xan, Əhməd Fəqih, Qaraca Əhməd, Mövlana Cəlaləddin Rumi kimi tarixi şəxsiyyətlər iştirak edirlər. İkinci qrupa Sarı Saltukun əfsanəvi diyarlarda cinlərlə, cadularla, divlərlə, müxtəlif qeyri-adi varlıqlarla savaştığı mənqibələr aid edilir. Yeddi başlı əjdahaların, havada uçan caduların, qanadlı atların, danışan ağacların və s. mifik obrazların yer aldığı bu hissələrdə baş qəhrəman Qaf dağı, Cinnistan, Kuhistan, Cabülşa (Cabülka), Şahi-Maran ölkəsi kimi əfsanəvi məkanlara gedib çıxır. Üçüncü qrupa Sarı Saltukun Həbəşistan, Ərəbistan kimi gerçək məkanlarda olmasına baxmayaraq əfsanə, nağıl motivlərinin üstünlük təşkil etdiyi mənqibələr daxildir (4, s.70).

Əsərdə baş verən və Sarı Saltukla bağlı olan əsas hadisələrin XIII yüzilliyə aid olduğunu görürük. Şərif üç yaşında olduğu zaman atası Seyid Həsən Kastamonunun fəthi zamanı şəhid olur. Kastamonunun türklər tərəfindən son dəfə fəthinin 1213-cü ildə baş verməsinə əsasən deyərək bilirik ki, Şərifin 1210-cu ildə doğulduğunu ehtimal etmək olar. Lakin dastanda XIII əsrdən əvvəl və sonra cərəyan edən hadisələr də təsvir edilmişdir. Osmanlı hökmdarı Sultan Səlimdən (1470-1520) bəhs edən və bir sıra digər hissələrin əsərə sonradan əlavə edildiyini görürük.

Dastanda hadisələrin cərəyan etdiyi real məkanlar Anadolu, Rumeli, Balkanlar, Krım, Kəfə, Dəşti-Qıpçaq, Azərbaycan, Səmərqənd, Tataristan, Uyqur diyarı, Noqay eli, Kaşqar, Ərəbistan, Misir, Cəzair, Hindistan, Həbəşistandır. Bölgə adlarına nisbətən şəhər adlarının daha az çəkildiyini görürük.

Həcmə iri əsəri olan “Saltuknamə” obrazların çoxluğu baxımından da diqqəti cəlb edir. Sarı Saltukdan başqa ön planda duran surətlər arasında Kələ Yüsif, Kamal Ata, Şəhid Baba, İlyas, Xosrov adlı qazilərin adlarını çəkmək olar. Bunlardan bəziləri öncə müsəlman olmadıqları halda Sarı Saltuka məğlub olduqdan və ya onun kəramətlərini gördükdən sonra islamı qəbul etmiş şəxslərdir. İslamı qəbul edən şəxsə yeni ad verilməsi ənənəsi böyük maraq doğurur. Məlum

olduğu kimi oğuz dastanlarında qəhrəmana adı əsasən müəyyən hünərinə, cəmiyyətdə seçildiyinə görə verirlər. “Kitabi-Dədə-Qorqud”un “Dirsə xan oğlu Buğac boyu”nda buğaya qalib gəldiyinə görə Buğac adını verirlər. (6 s.28).

Tədqiqatçılar göstərir ki, ümumiyyətlə, türk dastanlarında qəhrəmana ad verilməsi onun cəmiyyətdə layiq olduğu mövqeyini əldə etməsi ilə əlaqədar olur: “Ad vermə oğuz dastançılığında geniş yayılmış motivlərdən biridir. Həm də ad vermə türk ənənəsində çətin, şərəfli, məsuliyyətli prosesdir. Ad alan hər bir uşaq, yaxud yeniyetmə nəinki cəmiyyətin bərabərhüquqlu üzvünə çevrilir, həm də adına görə yaşamaq üçün (7, s.10). “Saltuknamə”də Alyon Şəriflə təkbətək döyüşdən əvvəl ondan yuxusunu yozmağı xahiş edir. Şərif yuxunu belə yozur ki, sən müsəlman olacaqsan. Döyüşdə Alyon məğlub olur və Şərifin təkidi ilə islamı qəbul edir. Bundan sonra Şərif ona İlyası-Rumi adını verir. Alyonun xahişi ilə Şərif də Sarı Saltuk adını qəbul edir. Dastanda bu adın güclü, qutlu mənasını verdiyi göstərilir (5, s.35).

Bənzər hadisəyə oğuzların digər dini-qəhrəmanlıq dastanı “Kitabi-Battal Qazi”də rast gəlirik. Cəfəri məğlub etdiyi kafir Əhməd islamı qəbul edir və Cəfərə Battal adını verir. Battal Qazi isə məğlub etdiyi şəxsə Əhməd Tarran adını verir (8, s.58-59).

Dastanda Sarı Saltuk dəfələrlə Osmanlı dövlətinin yaradıcısı, bölgədə islamın yayılmasında böyük xidmətləri olmuş Osman Qazi ilə görüşür. Sarı Saltuk Osman Qazinin gələcəkdə güclü bir dövlət quracağını xəbər verir. XIII yüzillikdə yaşamış tarixi şəxsiyyətlərdən Qiyasəddin Keyxosrov, İzzəddin Keyqubad, Karamanoğlu Əli bəy Candaroğlu Əli bəy və Aydınoğlu Umur bəyin adı əsərdə tez-tez çəkilir. Dastanın ikinci cildində baş qəhrəman Bəktaş Vəli, Əhməd Fəqih, Qaraca Əhməd, Mövlana Cəlaləddin Rumi, Nəsrəddin Xoca, Tapduq Emre və Mahmud Heyranla görüşür. Qeyd edək ki, dastanda tarixən mövcud olmamış, bədii təxəyyül məhsulu olan dövlət adamlarının, təkurların din xadimlərinin adlarına da rast gəlirik. Peyğəmbərlərin, xüsusilə də Məhəmməd Peyğəmbərin, dörd xəlifənin adları çəkilmişdir. Əsərin birinci cildində Sarı Saltuk Kəbəyə səfər edir, Məhəmməd Peyğəmbərin məzarını ziyarət edir. Məzarını ziyarət edərkən onunla söhbət edir.

“Saltuknamə”də real gerçəklikdə baş verən hadisələrlə əfsanəvi olayların bir-birinə qarışdığını qeyd etmişik. Dastanın “Sarı Saltukun Qaf dağına getməsi”, “Saltukun Rəd cadunu yaxalaması”, “Mis gəmi və dənizdəki sehir”, “Saltuk Qazinin Nirqab dağında əjdahanı öldürməsi” və s. mənqibələr əsasən qəhrəmanın mifik obrazlarla mübarizəsinə həsr edilmişdir.

Qaf dağına gəmiylə səfər edən Sarı Saltuk təsadüfən əjdahaya rast gəlir. Əjdahaya qələbə çalmasında Mənucohr adlı cin ona kömək edir. Əsərdə xüsusi olaraq qeyd olunur ki, qəhrəmanın müsəlman olması, Allah yoluyla getməsi onun əjdahanı məğlub etməsinin əsas səbəbidir.

“Saltuk Qazinin Nirqab dağında əjdahanı öldürməsi” adlı mənqibədə Rum diyarında dağlarda yaşayan vaxtaşırı dağdan enib əhalini incidən əjdahadan bəhs olunur. Kömək üçün Saltuk Qaziyə müraciət etmək qərarına gələn camaat deyir: “Bizə çarə olursa Saltukdan olur. Zira məhəmmədilərin qolu qüvvətlidir. Hər nəyə niyyət edərlərsə, başarırlar, bütün millətlərin ulusu onlardır. Gedib ona yalvarmaq gərəkdir” (5, s.547). Rumeli xristianları rahiblərindən xahiş edirlər ki, Sarı Saltukla danışsın. Rahib camaatı xəbərdar edir ki, Sarı Saltuk onların islamı qəbul etməsini tələb edəcək. Əjdahadan bezmiş camaat buna razı olacağını bildirir. Rahib Sarı Saltukun yanına gedib onun əjdahanı öldürəcəyi təqdirdə yerli əhalinin islamı qəbul edəcəyini bildirir. Lakin belə şərt irəli sürür ki, onda Konstantinopol da məğlub edilərək islamaşdırılmalıdır. Çünki belə bir qüvvətli bir şəhərinin yanında müsəlmanların yaşaması qeyri-mümkündür. Sarı Saltuk Konstantinopolun tarixi və quruluşu barədə rahibdən ətraflı məlumat alır. Bundan sonra rahib və qazilərlə birlikdə əjdahanın yaşadığı Nirqab dağına çıxır. Səkkizinci gün bir vadiyə yerləşən mağarada əjdahanın yatdığını görürlər. Bu qorxunc varlığın bədəni tovuz, başı əjdahaya, qanadları xoruza, ayaqları aslana, quyruğu xoruzun quyruğuna, gövdəsi ceyrana, boynu qaza bənzəyir. Nəfəs alarkən alov qalxıb ətrafı qara rəngə bürüyür. Əjdaha qaziləri görəndə qanad açıb havaya qalxır, sonra enməyə başlayır. Sarı Saltuk üç ox ataraq onu öldürür. Üstünə torpaq tökürlər ki, zəhəri heç kimə zərər vürməsin. Bunu görəndə rahib və yeddi yüz nəfər islam dinini qəbul edir. Bundan sonra da mənqibədə bir sıra əhvalatlar, əfsanəvi varlıqlarla görüşlər baş verir.

“Saltuknamə” xalq danışığı dilinə yaxın aydın bir türkcədə yazılmışdır. Dövrün nəsr dilinin öyrənilməsi baxımından dastan böyük maraq kəsb edir. Ərəb-fars söz və ifadələrinin azlığı, xalq dilindən gələn söz və ifadələrin, atalar sözlərinin kifayət qədər geniş yayılması dastanın dilinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindəndir. Təbii ki, geniş xalq kütləsi, sadə insanlar üçün nəzərdə tutulan əsərin dili sadə olmalıdır.

Şükri Haluk Akalın “Saltuknamə”nin dili barədə yazır: “Əsər XV yüzilliyin ikinci yarısında yazılmış olması dolayısıyla dil baxımından əski Anadolu (Türkiyə) türkcəsinin özəlliklərinin daşımaqdadır” (4, s.75). Fikrimizcə, bu müddəanın dəqiqləşdirməyə ehtiyacı vardır. Dastan Anadoluda inkişaf edən oğuz türkcəsində-Azərbaycan və Türkiyə türklərinin orta dilində yazılmışdır. Əbülxey Rumi tərəfindən ayrı-ayrı mənqibələrin toplanaraq bir kitab halında tərtib edildiyi zaman əsərin dilində müəyyən dəyişikliklər edilməsi tamamilə həqiqətə uyğun ehtimaldır. Unutmaq olmaz ki, əsər Osmanlı şahzadəsi Cəm Sultanın əmri ilə Anadolunun müxtəlif bölgələrindən toplanaraq qələmə alınmışdır. Orasını da qeyd etmək istərdik ki, “Sarı Saltukun Kəbəyə səfəri” mənqibəsində peyğəmbərin dilindən şiələrə qarşı söylənən fikirləri, dastanın sünni olan, şiələrlə düşmənçilik edən osmanlı hakimləri üçün yazıldığı ilə izah etmək lazımdır. Əsərin dilində rast gəldiyimiz axşam, yox, axtar, oxşa, qoxu kimi sözlərin Türkiyə türkcəsindəki kimi k samiti ilə deyil, x samiti ilə yazılması da onun Azərbaycan türkcəsinə yaxın Anadolu türkcəsində (iki qardaş xalqın orta dilində) yazıldığını göstərir. Dastanın dilində, cümlə quruluşunda “Kitabi-Dədə Qorqud”la bir sıra ortaq cəhətlər özünü göstərməkdədir. Mövzu cəhətdən də bu iki əsər arasında bənzərliklər çoxdur. Hər iki abidədə qəhrəmanlar kafirlərlə mübarizə aparır, kilsələri dağıdıb yerinə məscidlər tikdirir, insanları islama dəvət edir, müsəlmanlığı qəbul edən düşmənlərə aman verirlər.

Hər iki dastanda müsəlman oğuzların əsas düşmənləri xristian hakimlər-təkurlar və məliklərdir. “Saltuknamə”də məliklərin sayı daha çox olduğu halda, “Kitabi-Dədə Qorqud”da oğuzlarla əsasən Şöklü Məlik və Qırçaq Məlik düşmənçilik edir. “Saltuknamə”də Sarı Saltukun başçılığı ilə müsəlmanlar Anadolunun bir sıra xristian təkurlarına hücum edirlər. “Kitabi-Dədə Qorqud”da isə bir sıra boylarda Trabzon təkuru və Bayburd hasarının hakimi ilə münasibətlərdən söhbət edilir.

Hər iki dastanda Xızır peyğəmbər qəhrəmanın köməyinə gəlir, yaralarını müalicə edir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un “Dirsə xan oğlu Buğac boyu”nda yaralanaraq qanına qəltan olmuş Buğac halsız vəziyyətdə uzanarkən Xızır onun köməyinə gəlir, yarasını bağlayır. “Oğlan onda yıqıldıqda Boz atlı Xızır oğlana hazır oldu, üç qatla yarasını əliylə sığadı: “Sana bu yaradan qorxma, oğlan, ölüm yoqdur; dağ çiçəyi anan südüylə sənə yarana məlhəmdir”, -dedi, qayıb oldu” (6, s.32). “Saltuknamə”nin “Saltuk Qazinin Rumelinə keçməsi” mənqibəsində bənzər hadisə baş verir. Sarı Saltuk Rumelində olduğu zaman hiyləgərliklə əsir edilir, əli-qolu bağlanır, atəşə atılır. Burada Xızır, İlyas Mənuçöhr adlı cinlə birlikdə qəhrəmanı ölümdən xilas edirlər: “Mənuçöhr cini bir əli bağlı oğlanı havada, yuxarıdan aşağı atəşin içinə düşərkən gördü. Həməni yetişib qavradı, tutdu, alıb Həzrəti-Xızıra gətirdi. Şərif Həzrəti-Xızırın önündə yerə qoydu. Həzrəti-Xızır Şərif görüb yerindən qalxdı, əlini-ayağını çözüb:

Su gözüne atəş almayınca sana ölüm yoxdur. Əlamət-odur, qorxma-dedi” (5, s.43). Bundan sonra İlyas da gəlib çıxır. Məlum olur ki, qazilər ocağı olacaq bu məqamda Xızır İlyas qırx il sabah namazı qılmalıdırlar. Bu iki müqəddəs qırx gün oruçtutan, qırx sabah namazı qılan şəxslərə görünürlər. Hər iki abidədə Xızırın yaralı qəhrəmana ürək-dirək vermək məqsədi ilə dediyi sözlərin məzmunca eyni olduğunu görmək o qədər də çətin deyil. Xızır ayrılarkən Sarı Saltukun ağzına öz ağız suyundan qoyması “Dastani-Battal Qazi”ni xatırladır. Burada Əzrayıl Məhəmməd Peyğəmbərə xəbər verir ki, gələcəkdə Malatya şəhərindən Cəfər adlı bir qəhrəmanın hesabına Rum vilayəti müsəlman diyarı olacaqdır. Səhabələrdən ancaq Abdolvəhhab o günü görəcəkdir. Peyğəmbər Abdolvəhhabı çağıraraq ağzındakı sudan onun ağzına qoyur, zamanı gələndə Cəfərə çatdırmağı tapşırır. “Saltuknamə”də isə oxuyuruq: “Həzrəti-Xızır Şərifə vida edib: Qorxma, şimdiki ağzını aç, -dedi. Şərif ağzını açdı. Ağzına barını verdi. Şərif bir o qədər daha qüvvətləndi, vəliliyi daha da bəlgirgin hala gəldi. Gözündən-könlündən pərdə getdi, bütün gizli qalan sirləri açığa çıxdı. Sonra İlyas peyğəmbər Şərifə ruhların duasını öyrətdi ki, ismi-əzəmdir. Xızır peyğəmbər mələklərlə ilgili duanı öyrətdi. Həzrəti-Xızır qeyb oldu” (5, s.43-44). İsmi-əzəm Allahın gizli adlarının məcmusudur, onu bilən şəxs qeyri-adi qüvvə və imkanlar əldə edir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da Dədə Qorqud da ismi-əzəmi bilir və lazım gələndə onları səsləndirir. Abidənin üçüncü boyunda Banuçiçəyi Beyrək üçün istəməyə gələn Dədə Qorqudu qızın qardaşı Dəli Qarcar öldürmək istəyir, qılıncını əlinə alıb onun üstünə gedir. Belə bir çətin vəziyyətdə Dədə Qorqud ismi-əzəm oxuyur və Dəli Qarcara deyir: “Çalırsan əlin qurusun”. Bu duadan sonra baş verən hadisə dastanda belə təsvir olunur: “Haq Taalanın əmriylə Dəli Qarcarın əli yuqaruda asılı qaldı. Zira Dədə Qorqud vilayət issi idi, diləyi qəbul oldu” (6, s.59).

“Saltuknamə” əsərinin tərtib edilməsini əmr edən tərəfin, osmanlı hakim qüvvələrinin tələbi ilə burada müsəlman döyüşçülərin əsasən sünni məzhəbinə aid olması vurğulansa da, bəzi məqamlarda hiss olunur ki, dastan toplanıb üç cildə tərtib edilənə qədər ayrı-ayrı mənqibələrdə vəziyyət başqa cür olmuşdur. Battal Qazi kimi, baş qəhrəman Sarı Saltuk da Məhəmməd Peyğəmbər, Həzrət-Əli və imamların nəslindəndir, şiədir. “Sarı Saltukun qəzaları” adlı mənqibədə düşməne qarşı döyüşə hazırlaşan baş qəhrəmanın başına qoyduğu papaqdakı əlamətlərdə onun açıq-aşkar şiə olduğunu diqqətə çatdırılır: “Bu tərəfdə Şərif kəndisi başına iki işarət qoydu. Biri qızıldır. Qızıl Hüseynilərin əlbisəsidir. Biri də yaşıldır. Yaşıl Həsənilərin əlbisəsidir. Bu Seyyid, bu Səid şəhid əlamətləriylə donandı. Zira Şərif baba tərəfindən Hüseyni və ana tərəfindən Həsəni idi” (5, s.29).

“Kitabi-Battal Qazi”, “Danışmənd Qazi” dastanı, “Həzrəti Əli cəngləri”, “Müseybnamə” və s. dastanlar kimi “Saltuknamə” də əsasən Anadolu və Rumelində islam dinini yaymaq uğrunda mübarizə aparandöyüşkən oğuz türklərinin qəhrəmanlığına həsr edilmiş əsərdir. Xalq arasında, ağızlarda gəzən bu dastan XV əsrdə Osmanlı şahzadəsi Sultan Cəmin əmri ilə toplanaraq qələmə alınmışdır. Əsərin Azərbaycan türkcəsinə yaxın bir dildə yazılması, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrimiz, xüsusilə də “Kitabi-Dədə Qorqud”la səsleşməsi təsadüfi deyildir. Sadalanan dastan abidələri, o cümlədən, “Kitabi-Dədə Qorqud” kimi “Saltuknamə” də oğuz türklərinin ortaq abidəsidir və Azərbaycan dini-qəhrəmanlıq dastanları sırasında tədqiq edilərək ədəbiyyat tariximizə daxil edilməlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Гарбузова В.С. Сказание о Мелике Данишменде. Историко-филологическое исследование. Москва: Издательство Восточной Литературы, 1959, 190с.
2. İslam Ansiklopedisi. 10.c. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, s.220.
3. Demir Necati, Erdem Mehmet Dursun. Ön söz / Saltukname (Saltuk Qazi Destanı). Cilt I, II, III. İstanbul: Enes Basım Yayın Matbaacılıq Ltd. Şki. s. 13-15.
4. Akalın Şükrü Haluk. Ebu' l- Hayr-i Rumi' nin Saltuknamesi / Türk kültürü araştırmaları, Prof.dr. Zeynep Korkmazı armağan. Yıl XXXII/2. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi. 1996. s.63-87.
5. Saltukname (San Saltuk destanı). Cilti I, II, III. İstanbul: Enes Basım Yayını Matbaacılıq LTD. ŞKİ, 702 s.
6. Kitabi-Dədə Qorqud / Nəşrə hazırlayan Tofiq Hacıyev. Bakı: “Öndər nəşriyyat”, 2004, 376 s.
7. Dədə Qorqud kitabı. Ensiklopedik lüğət / Nəşrə hazırlayan: Tofiq Hacıyev. Bakı: “Öndər nəşriyyat”, 2004, 368 s.
8. Kitabi-Battal Qazi / Tərtibçi və ön sözün müəllifi: Aybəniz Rəhimova. Bakı: “Nurlan”, 2009.

Açar sözlər: Saltuknamə, Anadolu, Misir, islam, Azərbaycan

Key words: Saltukname, Anatolia, Egypt, islam, Azerbaijan

Ключевые слова: Салтукнаме, Анатолия, Египет, ислам, Азербайджан

Xülasə

“Saltuknamə” oğuzların-Türkiyə və Azərbaycan türklərinin ortaq dini-qəhrəmanlıq dastanlarından biridir. XIII əsrdə Anadoluda, Rumelidə digər məmləkətlərdə savaqlar apararaq islamı yayan alp ərən Sarı Saltuk haqqında vaxtı ilə əfsanələr yayılmış, mənqibələr yazılmışdır. XV əsrdə Osmanlı imperatoru Sultan Məhəmmədin oğlu Cem Sultanın əmri ilə Əbülxeyr Rumi adlı müəllif müxtəlif bölgələrdən Sarı Saltuk haqqında rəvayətləri toplayaraq üç cilddən ibarət “Saltuknamə” dastanını qələmə almışdır. Əsərdə əsl adı Şərif Xızır olan qəhrəmanın doğumundan şəhadətinə qədər həyatından, islam dinini yaymaq uğrunda apardığı mübarizədən bəhs olunur. Sarı Saltuk Anadolunu, Rumelini, Firəngistanı, Misiri, Türkiyəni və digər ölkələri fəth edir, şücaət və qəhrəmanlıq nümayiş etdirir, getdiyi hər yerdə islam bayrağını uca tutur. Dastanda real tarixi məkan və şəxsiyyətlərlə bərabər əfsanəvi məkan və obrazlara da rast gəlmək mümkündür. Əsərin dili xalq dilinə yaxındır, bəzi məqamlarda “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilini xatırladır.

The religiously-heroic dastan of the Oguz- "Saltukname"

Summary

Saltukname is one of the joint religious and heroic dastans (epics) of the Oguz Turkic peoples of Turkey and Azerbaijan. In the Middle Ages, the hero Sarı Saltuk, who, winning victories, spread in the XIII century in Anatolia, Rumelia and other places, Islamic religion was created by legends and stories. In the 15th century, by the order of Sultan Cem, the son of Ottoman emperor Mehmet Fatih, the author named Abulxeyr Rumi, traveling to various places in Anatolia, collected various tales about this hero and combined them in one three-volume book, Saltukname. The real name of the hero is Sharif Hizr. The second name he received from Alain, he defeated a Christian warrior, who later converted to Islam. Sara Saltuk travels to different countries, spreads Islam in Anatolia, Abisinia, Turkustan, European countries. He is a relative of the Prophet Muhammad, Imam Ali, Sayyid Battal Ghazi.

Everywhere he demonstrates heroism, the steadfastness of the Islamic, Turkic hero. Among the heroes of the work a lot of real and historical personalities. But in the dastan we also meet mythical images-genies, divas, flying horses, etc. The language of the work is simple, close to the spoken language of the time. Some moments of the dastan resemble Oguz heroic epic "Kitabi-Dede Gorgud".

Религиозно-героический дастан огузов-«Салтукнаме»

Резюме

«Салтукнаме» один из совместных религиозно-героических дастанов (эпосов) огузских народов-тюрков Турции и Азербайджана. В средние века о герое Сары Салтуке, который побеждая в сражениях распространял в XIII веке в Анатолии, Румелии и других местах исламскую религию создавались сказания и легенды. XV веке по приказу Султана Джема, сына османского императора Мехмета Фатиха автор по имени Абульхейр Руми путешествуя по различным местам Анатолии собрал разные сказания об этом герое и объединил их в одной трехтомной книге- «Салтукнаме». Настоящее имя героя- Шариф Хызр. Второе имя он получил от Алена, побежденного им христианского воина, который принял потом ислам. Сары Салтук путешествует по разным странам, распространяет ислам в Анатолии, Абисинии, Туркестане, европейских странах. Он является родственником пророка Мухаммеда, имама Али, Сейида Баттала Гази. Всюду он демонстрирует героизм, непоколебимость исламского, тюркского героя. Среди героев произведения немало реальных и исторических личностей. Но в дастане мы встречаем и мифические образы-джинны, дивы, летающие лошади и т.д. Язык произведения прост, близок к разговорному языку того времени. Некоторые моменты дастана напоминают огузский героический эпос «Китаби-Деде Горгуд».

Rəyçi: dos. Aygül Hacıyeva